

Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit?

Barbara és John Ehrenreich koncepciója
a professzionális-menedzseri osztályról

A „középosztály” ideálja, és a tőke–munka-viszony, amit elfed

„A középosztály” képzetével legalább két komoly probléma van. Az egyik, hogy nincsen középén, a másik, hogy nem osztály. De legalább a többi stimmel! – mondhatnánk ironikusan –, csakhogy ekkor is tévednénk. „A középosztály” koncepciójában rejlő feltevések nagy része sem stimmel, ha a tőke rendszerével szemben kritikus társadalomtudományi nézőpontból pillantunk rá.

Ennek ellenére rengeteg szó esik „a középosztályról”. Talán a leggyakrabban használt kategória azok közül, amelyek a társadalom valamely konkrét szegmensét próbálják megjelölni. A közéleti-politikai diskurzusok középpontjában visszatérően ez áll: ismerős politikai jelszó és identitáskategória is egyben, amit a polgári politika különböző táborai egyaránt eszménynek tekintenek. Noha egyesek inkább a világra nyitott, liberális, illetve városi „középosztályért” lelkesednek, mások a nemzeti, keresztény, konzervatív, illetve polgári „középosztályt” kívánják megerősíteni vagy inkább újratерemteni, az elképzelés magja ugyanaz. „A középosztályt” a nemzet gerincének, a piacgazdaság és a demokrácia stabilizáló ballasztjának, józan, polgári középnek, mértékadó, tiszteletreméltó erőnek gondolják. Tulajdonképpen ez vált a polgári politikai konszenzus egyik pillérévé.

„A középosztály” valójában *ideál*: egy ideális társadalom széles és erős középső sávjaként képzelik el, ami életvezetésével, mentalitásával és munkaetikájával példaként állítható mindenki elé, egyben megjeleníti a nemzeti jelleget, megszabja a társadalom karakterét is.

„A középosztályba” tartozás „jó életet” jelent, középosztálybelinek lenni pedig valami olyasmit, mint „jól élni” (Crăciun–Lipan 2020). Ez „a középosztály” mozgósító, újabb és újabb erőfeszítések megtételére sarkalló *eszménye*. Ha az emberek jól „akarnak élni”, akkor azt úgy képzelik el, ahogyan elképzeltetik velük: „középosztályivá” akarnak válni. A centrista, illetve polgári erők azt ígérik, hogy segítik és támogatják őket „felzárkózni” ehhez az ideálhoz. „A középosztály” koncepciója e mozgósítás egyik eszköze (Gagy 2018b, 99–144).

A *valóságos* társadalmi folyamatok értelmezői és magyarázói ezzel szemben más módon fordulnak tárgyuk felé. Céljuk a *valóságos* folyamatok megragadása, hogy aztán az ezekből kinövő eszményeket és idealizációkat a valóságos emberek ideológiai termékeiként érthessék meg, és az ő érdekviszonyaik felől értelmezhessék őket. A fő kérdés ez esetben a következő: hogyan értelmezhetjük mindazok osztályhelyezeteit, akik *ténylegesen* a tőkések és a bérmunkások osztályhelyezetei között helyezkednek el? Ez esetben nem az eszményekből és idealizációkból indulunk ki, és nem hozzájuk mérjük a valóságot, hanem – megfordítva – a valóságos folyamatok megragadását tűzzük célul, hogy ezek felől érthessük meg a *ténylegesen* belőlük kisarjadó eszményeket és idealizációkat. A kérdés másképpen: mit tudunk a tőke–munka-ellentét körül szerveződő osztályszerkezetben *valóban* köztes-közvetítő pozícióban lévők meghatározó osztályviszonyairól? (Vö. Éber 2020, különösen: 142–158.)

A válasz megfogalmazásában nagy segítséget nyújthat Barbara és John Ehrenreich 1977-ben, két részben megjelent tanulmánya. Az első rész a professzionális-menedzseri osztályt (a PMO-t) mutatja be, a második pedig annak az új baloldallal kialakult ambivalens viszonyát a hatvanas-hetvenes évekbeli Egyesült Államokban (Ehrenreich–Ehrenreich 1977a, 1977b). E kétrészes tanulmány fordítása az *Eszmélet* hasábjain is megjelenik (szerkesztve és rövidítve, szintén két részletben). Az első rész e lapszámban olvasható „A professzionális-menedzseri osztály” címmel, míg a második a folyóirat következő számában jelenik majd meg, Gagyi Ágnes bevezetőjével (Ehrenreich–Ehrenreich [1977] 2020, [1977] 2021).

Az alábbiakban három téma rövid tárgyalására szorítkozom. (1) Hogyan kívánta feloldani Ehrenreichék tanulmánya az osztályszerkezet alakulásának egyik feszítő ellentmondását? (2) Hogyan viszonyul a professzionális-menedzseri osztály a radikális baloldali politikához? (3) Miben és mennyiben segíthet a hetvenes évekbeli Egyesült Államokban kidolgozott marxista válasz abban, hogy ma – bő negyven

évvel később – jobban megértsük a kelet-közép-európai félperiféria osztálypolarizációját és benne „a középosztály” mibenlétének problémáját? Az írást a szerzők rövid bemutatásával zárja.

Osztálypolarizáció vagy középosztályosodás?

Barbara és John Ehrenreich elemzésének célja az volt, hogy feloldják a marxi hagyomány előrejelzése és a valóságos folyamatok között feszülő ellentmondások egyikét. E paradoxon abból fakadt, hogy Marx diagnózisából következően a centrumkapitalista társadalmak osztályszerkezetében egy másik folyamatnak kellett volna lezajlania (az osztálypolarizációé), mint ami ténylegesen végbement (a köztes helyzetek bővülése). Marx elemzése szerint a kapitalizmus fokozza az osztályok polarizációját, vagyis a tőke–munka-ellentét mentén mindinkább el fog válni és el fog távolodni egymástól tőke és bérmunka pólusa.

E diagnózisból az osztályszerkezet polarizálódásának prognózisa, valamint az a további előrejelzés következett, ami szerint a tizenkilencedik és huszadik században a köztes helyzetben lévők meggyengülése és fokozatos eltűnésük várható (nagyreszt proletarizálódásuk, kisebb részt burzsoává válásuk). Ezzel szemben a kapitalizmus legfejlettebb térségeiben, a centrumországokban a huszadik század második harmadától kezdődően, különösen pedig a második világháború után a köztes és közvetítő osztályhelyzetben lévők számának bővülése következett be. Mindez a marxistákat komoly intellektuális és politikai kihívás elé állította. Egyrészt meg kellett magyarázniuk, hogy miért nem az következett be, aminek a marxi elemzésből következően „meg kellett volna történnie”, másrészt ki kellett dolgozniuk egy új diagnózist, harmadrészt választ kellett adniuk a kérdésre: mi a teendő politikailag e megváltozott politikai helyzetben?

Ami a jelenig vezető út magyarázatát és a diagnózist illeti, elvben több lehetőség is adódott. Lehetséges álláspontként kínálkozott a paradoxon tagadása. Eszerint, Marx előrejelzését nem cáfolták a fejlemények, az osztálypolarizációs tézis megállja a helyét, és szó sincs középosztályosodásról. Mindösszesen annyi történt, hogy az osztálypolarizáció kibővítette a munkásosztályt, létrehozott egy új munkásságot, javarészt képzett, bürokratikus intézményekben foglalkoztatott, magán- vagy köztisztviselői pozícióban dolgozó alkalmazottakból (vö. Mallet 1975). E szerint a tőke–munka-viszonyban köztes és közvetítő pozícióban lévők voltaképpen *bérmunkások*: ők képezik az

új munkásosztályt, a munkásság új rétegét-rétegeit. A polgári politika ugyan elhitegette ezekkel az új munkásokkal, hogy a középosztályhoz tartoznak, ez azonban pusztán hamis tudat.

Egy másik álláspont elismerte az ellentmondást: e szerint valóban megfigyelhető valamiféle középosztályosodás, s ez valóban ellentétben áll az osztálypolarizáció tézisével, így tehát ez esetben valóban fel kell oldani a paradoxont és egy új magyarázattal kell szolgálni. A megoldást itt a *kispolgárság* vagy *kisburzsoázia* koncepciójának újrafelhasználása kínálta (vö. Poulantzas [1973] 2008, [1974] 1975). Eszerint, a régi, tulajdonos kisburzsoázia –kiskereskedők, kisiparosok, kisvállalkozók, farmerek és önállók – mellett megerősödött egy új kispolgárság, amely jellemzően immár alkalmazott, túlnyomórészt képzett, fehérgalléros tisztviselőkből áll. Új, megváltozott formában lépnek tehát elő egy régről jól ismert társadalmi alakulat figurái: jóllehet e kisburzsoák egzisztenciája már nem a kistulajdonon nyugszik, hanem köz- és magántisztviselőként, alkalmazottként keresik a kenyerüket, politikailag azonban ugyanúgy viselkednek, mint a régi kispolgárok – szól az érvelés.

E felfogással volt rokon a harmadik álláspont is, amely e feldúsuló és kibővülő helyzetekben *új középosztály(oka)t* látott (vö. Mills 1951, [1951] 1970). Ez esetben az osztályelemzés hiányzott, különösen is a marxi hagyomány kizsákmányolásra összpontosító, viszonyalapú (relacionális) osztályszerkezetelemzése. Ez az értelmezés ugyanis elmulasztotta a társadalmi viszonyokat a termelési viszonyok dinamikájából, a tőke–munka-antagonizmusból levezetni. Így noha osztályokról beszélt (hiszen látszólag a *középosztály* estében is az osztályelemzés egy kategóriájáról van szó), ezt legfeljebb fokozati (graduális) értelemben tette (vö. Wright 1979, 5–8). Nem világos ugyanis, hogy e magyarázat szerint ez az új középosztály hogyan illeszkedik a kizsákmányoló termelési viszonyokba, hol foglal helyet a tőke–munka-ellentétben belül, milyen módon viszonyul a tőkés, illetve a munkásosztályokhoz. A középosztály e felfogása nem feltárja, hanem éppen ellenkezőleg: elfedi a tőke–munka-antagonizmust, egy valóságos osztályt látat ott, ahol marxi, relacionális értelemben nem jön létre ilyesmi, mindezt ráadásul „középre” helyezi, holott ténylegesen az így jelzett társadalmi szerkezeti pozíciók nem középen vannak (hanem inkább köztes, illetve közvetítő helyzetben tőke és munka pólusa között).

Ehrenreichék mindhárom álláspontot és magyarázatot elégtelennek tartották. Elismerték, hogy a marxi előrejelzés nem vált valóra,

annyiban, hogy a tőke és a munka között új helyzetek jelentek meg és bővültek ki. (Ezeknek, Marx szerint, éppen meg kellett volna ritkulniuk és el kellett volna tűnniük.) Az osztályszerkezet-elemzés marxizmus eljárásait követve, e helyzetek következetesen *osztályterminusokban* kívánták értelmezni. Megoldásuk, a *professzionális-menedzseri osztály*, a nevében jelölt két kategóriával nem tartalmilag kívánta meghatározni ezt az osztályt (nem kizárólag hivatásos szakemberekről és menedzserekről van szó), inkább csak jobb híján adták ezt a nevet. Tulajdonképpen a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő osztályhelyzetek átfogó koncepciójáról van szó. Mint írják:

A professzionális-menedzseri osztályt olyan fizetésért dolgozó szellemi munkások összességéként határozzuk meg, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, és akiknek fő feladatuk a társadalmi munkamegosztásban nagy vonalakban úgy írható le, hogy a kapitalista kultúrát és a kapitalista osztályviszonyokat termelik újra.

Közelebb vihet a megértéshez, ha azt is idézem, mivel *nem* azonosítják:

A professzionális-menedzseri osztály (»PMO«) [...] nem értelmezhető a »munkások« szélesebb »osztályának« egy rétegeként, hiszen objektíve ellentétes viszonyban áll a bérért dolgozók másik osztályával (amit mi egyszerűen csak »munkásosztálynak« nevezünk). Nem értelmezhető »reziduális«, azaz »fennmaradó«, »visszamaradó« osztályként sem, mint a kisburzsoázia.

Ehrenreichék szerint a PMO tehát nem egy új munkásosztály és nem is egy új kispolgárság – de nem is egy új középosztály. Szintén tőlük idézve:

„... az általunk azonosított osztály nem része valamely átfogóbb középosztálynak, amely magába foglalná annak »régi« és »új« rétegét, hanem egy elkülönülő osztály, ami elválik a régi középosztálytól.

A PMO, Ehrenreichék álláspontja szerint, tehát egyaránt elkülönül a tőkésosztálytól vagy burzsoáziától (felül) és a munkásosztálytól vagy proletariátustól (alul). Elkülönülése sajátos osztályként, viszonyalapú (relacionális) értelemben, osztályszerkezetileg értendő. Vagyis az élet termelésének és újratermelésének *viszonyrendszerében*

elfoglalt osztályhelyzeteik különböznek, nem pedig arról van szó, hogy jövedelmeik, életkörülményeik, vagy más, fokozati (graduális) különbségek tekintetében különülnének el egymástól (Wright 1979, 5–8). Ez utóbbi szempontból, sokszor sem egyértelmű elkülönülésről nincs szó, sem éles határvonal nem vonható az egyes osztályok között.

A PMO elkülönülése tehát strukturális jellegű – és mint ilyen történeti magyarázatot igényel. Mindezt a szerzőpáros is tudja, igyekeznek ennek megfelelően felvázolni azt a történeti mozgást, aminek eredményeként a PMO önálló érdekekkel bíró, sajátos osztállyá formálódott az Egyesült Államok tizenkilencedik és huszadik századi történelme során. Hangsúlyozzák: sajátos érdekei nemcsak a tőkésosztállyal fordítják szembe a PMO-t, hanem a munkásosztállyal is. Márpedig talán éppen ez a szerzőpáros legfontosabb és legelgondolkodtatóbb állítása. Érdeemes ezért szó szerint is idézni őket:

A PMO és a munkásosztály közötti viszony [...] objektíve ellentétes. A két osztály feladatkörei és érdekei nem pusztán különböznek, hanem kölcsönösen ellentmondásosak. Való igaz: mindkét osztály arra kényszerül, hogy eladja munkaerjét a tőkés osztálynak; mindkettőre egyaránt szükség van a kapitalizmus termelőfolyamatában; és ellentétes viszonyon osztoznak a tőkés osztállyal szemben. [...] E közös vonások azonban nem terelhetik el a figyelmünket arról a tényről, hogy a professzionális-menedzseri munkások csak annak köszönhetően vannak tömeges csoportosulásként jelen a monopolkapitalista társadalomban, hogy az eredetileg a munkásosztályhoz tartozó készségeket és kultúrát kisajátították és elvonták tőlük. Történetileg, e nyilvánvaló és olykor erőszakos kisajátítás jórészt a huszadik század elején ment végbe a nagyipar kényszerű taylorizációjával, a munkásosztályi közösségek »amerikanizációjával« és így tovább. [...] Ez az objektív ellentét az oka annak, hogy a professzionális és menedzseri munkásokat csak olyan osztályként határozhatjuk meg, amelyik különbözik a munkásosztálytól.

Barbara és John Ehrenreich tehát olyan módon oldotta fel az ellentmondást az osztálypolarizációra vonatkozó marxi előrejelzés és a valóságos középosztályosodás között, hogy megmutatta: egyszerre igaz az egymásnak ellentmondani látszó két állítás. Egyszerre állja meg a helyét a tőke–munka-ellentét és a kizsákmányolás okozta osztálypolarizáció tézise a termelőeszköz-tulajdon tekintetében, és az a tézis is, ami szerint a tőke–munka-viszonyban számos újfajta

köztes-közvetítő helyzet jelent meg, bővült ki és terjedt el, vagyis valamiféle középosztályosodás is végbe ment. Hiszen ami a tulajdont illeti, egyfelől való igaz, hogy a *tulajdonos* kisburzsoázia (a kisvállalkozók, kisiparosok, kiskereskedők, családi farmjukon gazdálkodó mezőgazdasági kistermelők átfogó kispolgári osztálya) arányaiban visszaszorult (Mills 1951, [1951] 1970), a helét pedig nagyrészt érdemi termelőeszköz-tulajdonnal nem rendelkező *alkalmazottak* vették át (szakértelmiségiek, menedzserek, szakértők, tisztviselők, bürokraták), vagyis *az egykori tulajdonosok helyén nagyrészt képzett tulajdonnélkülieket találunk*. A tőkefelhalmozással párhuzamosan tehát a tőketulajdon *koncentrációjának* folyamata is megfigyelhető – az osztálypolarizáció marxi tézise ennyiben megállja a helyét. Másfelől viszont az is igaz, hogy a kibővülő államapparátusok a maga köztisztviselőivel és közalkalmazottjaival, a magánvállalatok pedig a maguk kibővülő irodai-adminisztratív szervezeteivel mind több magántisztviselőt és alkalmazottat foglalkoztatnak, akik valóban eltérő feladatokat látnak el a tőkés viszonyok és kultúra (újra)termelésében, mint az értéktöbbletet közvetlenül megtermelő bérmunkások. Vagyis a magán és közhivatalok bürokratikus szervezeteinek, illetve személyzeteinek kibővülése miatt a középosztályosodás tézise is megállja a helyét. Nincs ellentmondás.

Hogyan lehet a PMO a radikális baloldali politika alanya?

Marxista gondolkodókként Ehrenreichék osztályszerkezet-elemzése mindazonáltal nem pusztán öncélú (kizárólag tudományos válaszokat kereső) szociológiai okoskodás. Tanulmányukkal a baloldali radikalizmust kívánják kivezetni abból a csapdájából, amibe – álláspontjuk szerint – az mindjobban belesodródott. A probléma itt a következő: marxistákként meggyőződésük, hogy a baloldali radikalizmus, a demokratikus szocializmus, vagyis az antikapitalista politikai mozgalom elválaszthatatlan a bérmunkások osztályától és mozgalmaitól, történelmi harcaitól, miközben e politikai szervezeteket többségükben nem munkások, hanem a professzionális-menedzseri osztályba tartozó aktivisták népesítik be. Hogyan képviselheti a PMO az antikapitalizmus ügyét, ha a munkások távolabb maradnak e politikai harctól? Élesebben feltéve ugyanezt a kérdést: vajon valóban a bérmunkások osztályának politikai harcát vívja-e a PMO vagy ellenkezőleg, a saját osztályérdekeit képviseli, amikor

saját magát munkásnak mondja, küzdelmeiben pedig minduntalan a munkásokra hivatkozik?

Mindez nem okozna problémát, ha azt mondhatnánk: a PMO a munkásosztály része, érdekeik lényegileg egybeesnek, s politikai harcuk közös harc. Csakhogy ténylegesen nem ez a helyzet. Ehrenreichék érvelése éppen attól nyugtalanító, hogy meggyőzően kimutatják: a PMO és a munkásosztály viszonya ellentétes, érdekeik ellentmondanak egymásnak (lásd fentebb az utolsó idézetet). Ha a radikális, mert antikapitalista politika a PMO által benépesített baloldali szervezetek politikájával azonos, akkor igen nagy annak a veszélye, hogy e politika a munkásosztály *nevében*, a közvetlen termelőkre *hivatkozva* végső soron a PMO osztályérdekeit képviseli. Ez pedig nemcsak azért rejt veszélyeket magában, mert miközben a munkásokra hivatkoznak, végső soron a munkások érdekei *ellen* politizálnak. Hanem azért is, mert kérdéssé válik, hogy e politika valóban antikapitalista pályán marad-e, s nem merül-e ki annyiban, hogy pusztán a PMO számára vív ki kedvezőbb pozíciókat a kapitalista rendszeren belül (Gagy 2011; 2018a, 2018b). Ehrenreichék tanulmányának második része éppen ezt az ellentmondást tárgyalja a PMO és az újbaloldal konfliktusos viszonyának rendkívül tanulságos elemzésével (Ehrenreich–Ehrenreich 1977b, [1977] 2021).

E probléma értelmiség és munkásosztály, bürokrácia és közvetlen termelők konfliktusoktól és ellentétektől nem mentes viszonyaként is jól ismert. Marx és Bakunyin vitájától Trockij és Sztálin konfliktusán át Tito és Gyilas ellentétéig ível annak története, hogy a hatalmi harcokban kiszoruló fél azzal vádolja az erősebbnek bizonyuló politikai erőt és annak vezetőjét, hogy a forradalmat elárulva, egy felemelkedő új, bürokratikus, elnyomó osztállyal váltják fel az éppen eltörölt, régi elnyomást (Trockij [1936] 1990; Gyilas [1956] 1958). A fő vád e konfliktusokban az, hogy a munkásosztály valóságos felszabadítása helyett a legyőzött burzsoázia, arisztokrácia, az uralkodó és a főpapság helyére egy új, elnyomó osztály kerül: a pártállami bürokrácia. Ugyanakkor nemcsak a marxista hagyományon belül, hanem azon kívül is jól ismert az értelmiségi új osztály felemelkedésének hasonló logikájú kritika elemzése. A hetvenes évek első felében az államszocializmusban ugyanúgy megfogalmazódik ez a kritika (Kolosi 1974; Konrád–Szelényi [1978] 1989), ahogyan a kapitalista centrumban is (Gouldner 1979). Szelényi Iván például igen meggyőzően rekonstruálja a hatalomra törő értelmiség „új osztállyá” szerveződésének és felemelkedési kísérleteinek meg-megújuló történeti hullámain (Szelé-

nyi [1982] 1990, [1986–1987] 1990, Szelényi–Martin [1988] 1990; King–Szelényi 2004; Szelényi–King [2004] 2016).

Ehrenreichék tanulmányának célja, hogy tiszta vizet öntsön a pohárba. Tudatosítsa, hogy a munkásosztályra *hivatkozó*, a közvetlen termelők *nevében* politizáló PMO baloldali radikalizmusa nem azonos a munkásosztállyal. Nem leleplezni kívánják e középosztálybeli politikai aktivizmust, hogy ezzel meggyengítéséhez vagy megsemmisítéséhez járuljanak hozzá, hanem fel kívánják hívni a figyelmet a helyzetben rejlő ellentmondásra – sőt csapdára. Annak érdekében kívánják problematizálni a PMO és a munkásosztály közötti érdekkülönbséget, hogy kezelni lehessen azt és e fenyegetés ne futtassa zátonyra még egyszer úgy a baloldali radikális mozgalmat, mint ahogyan az az újbaloldal esetében történt. Ezzel pedig összességében nemcsak a marxi hagyományú osztályszerkezet-elemzés feszítő ellentmondásának feloldásához járultak hozzá (hogyan lehetséges osztálypolarizáció és középosztályosodás egyidejűleg?), hanem a megfelelő politikai stratégia kidolgozásához szükséges diagnózis megalkotásához is hasznos szellemi eszközöket adnak (hogyan lehet radikális baloldali politikát sikerre vinni a PMO által benépesített mozgalmakban és pártokban?).

Hogyan értelmezzük a PMO-t a kelet-közép-európai félperiférián?

A hatvanas-hetvenes évek tapasztalatai az Egyesült Államok baloldalán természetesen több ok miatt is különböznek a mai magyarországi viszonyoktól. Mind közül a történeti és a térbeli különbségek a legkézenfekvőbbek: a hatvanas–hetvenes években az Egyesült Államok a második világháború utáni globális, rendszerszintű tőkefelhalmozási ciklusának hegemonja, éppen ereje teljében van. A hetvenes évek válsága – 1973-tól az olajválság, majd a stagflációs válság – már kibontakozóban van. A megdrágult energiahordozó már a felszínre hozta a tőke jövedelmezőségének súlyosbodó krízisét; a fordii termelés-szervezés ellentmondásai mind nyilvánvalóbbá válnak; a reálgazdaság profitabilitási problémái már sejtetik, hogy a megtérülést kereső tőke egyik menekülőútja az árutermelés és csere fokozása helyett a pénzügyi szféra deregulációja, a finanszírozás lehet; mindazonáltal még nem köszöntött be a Ronald Reagan nevéhez kötődő fordulat, nem indult még meg az ipari kapacitások leépítése és áthelyezése olcsóbb bérköltségű (fél)perifériás térségekbe; nem érzékelhetőek

még a legnagyobb támadások a bérmunkások szerveződése és érdekvédelmi szervezeteik (a szakszervezetek) ellen; nem történt még meg az észak-amerikai székhelyű transznacionális nagyvállaltok áttörése, ami fokozottabban a külső piacok meghódítása felé tereli az e konszernekbe és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőkét.

A jelen kelet-közép-európai félperifériája ugyanúgy a részét képezi a globális kapitalizmusnak, ugyanúgy a kapitalista világrendszer dinamikájának terméke, mint a centrumhelyzetű Észak-Amerika. Mégis, annak egy egészen másik pontján (más történeti és térbeli pozíciójában) található, és így itt némileg eltérő történeti-társadalmi formák alakulnak ki. A fő különbség, hogy a tőkefelhalmozás Egyesült Államokhoz fogható mértéke ismeretlen e régióban. A tőkefelhalmozás centrumokhoz fogható mértéke általában is ismeretlen a globális perifériákon és félperifériákon, de különösen is az a volt államszocialista Kelet-Közép-Európában. Ebben azonban semmilyen kelet-európai „sajátosság” nincsen, ez nem térségünk esszenciális sajátossága. A tőkés világrendszer centrum–periféria-tagoltsága egyazon érem (a globális munkamegosztás) két oldala, amelyben történetileg Kelet- és Közép-Európának a (fél)perifériás helyzet jutott osztályrészül. Az e térségben megtermelt értéktöbblet jelentős része történetileg nem a helyi tőkefelhalmozást táplálja, az itt realizált profit nem az itt élők életkörülményeinek és életesélyeinek javítását finanszírozza. A tőkés világrendszer centrum–periféria-viszonya lényegét tekintve éppen ezt az egyenlőtlen fejlődést és aszimmetrikus interdependenciát jelöli meg (Arrighi [1990] 2014; Szentés 1999).

Ahol kisebb a tőkefelhalmozás mértéke, és ahol ebből adódóan a tőkés vállalatok kevesebb fehérgalléros *magántisztviselőt* (szakértőt, szakértelmiségit és menedzsert) alkalmaznak, ott nagy eséllyel a professzionális-menedzseri osztály is szűkebb, gyengébb és kisebb számú lesz (nem beszélve arról, hogy bérjövödelmeik is alacsonyabbak lesznek a centrumokban található PMO-étól). Ilyen helyzetben a helyi PMO fő foglalkoztatója a helyi állam, amely főképpen fehérgalléros *köztisztviselői* és *közalkalmazotti* pozíciókat tud kínálni. A közszféra fizetései a magánszféra béreinel is alacsonyabbak, a PMO állami alkalmazotti csoportjainak autonómiája óhatatlanul jóval korlátozottabb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy félperifériás beágyazottsága miatt a helyi magánszféra sem igen lehet „az államtól független” és „tisztán piaci”, akkor be kell látnunk, hogy a helyi PMO sokkal kitettebb lesz az államnak, a politikának, a központi és helyi-önkormányzati hatalomnak. Jóllehet kedvünkre bírálhatjuk e helyi „középosztályt”

„államfüggősége” miatt, ezzel voltaképpen csak a centrumhoz történő felzárkózás kudarcát regisztráljuk, és ítéljük el a helyi viszonyokat amiatt, mert azok nem felelnek meg „a középosztályról” alkotott fennkölt eszményeinknek (Szalai 2020). Mit tegyünk, ha a valóság nem igazolja magasztos elvárásainkat? Ítéljük el a valóságot – annál rosszabb a tényekre nézve!

Ennél azonban mégiscsak jobb megoldás, ha elvetjük a „középosztály” e „normatív modelljét”, amely a széles és erős középosztályt a polgárosodás, a prosperáló piacgazdaság és a plurális demokrácia letéteményesének tekinti (Huszár–Berger 2020). A kiutat részben éppen Barbara és John Ehrenreich elemzése mutatja meg – ezt érdemes a világrendszer-elemzés szempontjából újrafogalmazni, majd a félperifériás kelet-közép-európai félperiféria viszonyaira alkalmazni (vö. Gagy 2018b, 99–144; Éber 2020, 142–158). Eszerint, e helyi PMO – a hatvanas-hetvenes évek Egyesült Államokbeli változatához képest – szűkebb, gyengébb, arányait tekintve szűkebb, egzisztenciáját tekintve sérülékenyebb, autonómiájában korlátozottabb, a helyi hatalmaknak jobban kitett, kedvezőtlenebb életkörülmények közt, alacsonyabb bérrel és fizetéssel jutalmazott osztályokat jelent. A saját megfogalmazásomban ez a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve a közvetítő osztályokat jelent (Éber 2020, 142–158). A helyi PMO-n belül az arányok is eltolódnak: szemben a korabeli Egyesült Államokkal és általában a centrumtársadalmak viszonyaival, arányukat tekintve itt többen állnak az állam, mint a magánvállalatok alkalmazásában. Az igazi különbség azonban természetesen az eltérő historikus pályákban, a helyi társadalmi-gazdasági viszonyok történeti formálódásában van. E történet általában véve alighanem mind a mai napig megíratlan, noha számos tisztázott rész kérdés és átfogó erőfeszítés alapján a körvonalai nagyjából már láthatók (vö. Arrighi–Hopkins–Wallerstein [1983] 2016; Arrighi [1990] 2014; Janos [2000] 2003).

Röviden a szerzőkről

Barbara és John Ehrenreich e kétrészes tanulmány írásakor elismert demokratikus szocialista értelmiségiek, aktivisták és házastársak voltak. A szerzőpáros magánéleti útjai a szóban forgó elemzések publikálásának évében elváltak ugyan, ám az elmúlt bő négy évtizedben kifejtett intellektuális és politikai erőfeszítéseiken jól látható,

hogy baloldali elkötelezettségüket egyikőjük sem adta fel. Jóllehet a hetvenes évek utáni elfordulás a baloldaltól és a marxi hagyománytól nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem az Egyesült Államokban is jelentős méreteket öltött, Ehrenreichék maradtak. Az 1941-es születésű Barbara Ehrenreich ma is az amerikai demokratikus szocialisták egyik nagyra becsült intellektusa, szerzője, újságírója és aktivistája; az elmúlt fél évszázadban két tucat könyvben, továbbá esszék hosszú sorában leplezte le az amerikai társadalom kapitalista működéséből következő mítoszokat és ideológiákat. Az 1943-as születésű John Ehrenreich elsősorban klinikai pszichológusként, egyetemi oktatóként és kutatóként aratott a későbbiekben elismerést. Népszerű könyvei azonban az ő esetében is jelzik baloldali beállítottságát, kapitalizmuskritikáját.

A negyvenes években születettek nemzedékéhez hasonlóan, Barbara és John Ehrenreich is a hatvanas évek egyetemi forrongásai idején szerezték legfontosabb politikai tapasztalataikat. Huszonévesen a világ radikális átalakításának vágyától fűtve vettek részt a háborúellenes, antirasszista és baloldali mozgalmakban. Már a PMO-ról szóló tanulmányuk első részéből is jól érezhető, hogy voltaképpen saját magukat és marxista értelmiségi miliőjüket kívánták elhelyezni és következésképpen (olykor kíméletlen alaposítással) elemezni ellentmondásos osztályhelyzetüket. Ez az önelemzés különösen a tanulmány második részében szembeötlő: ebben igyekeznek módszeresen szétszálazni a PMO és az újbaloldal közti feszültség okait, egyúttal rákérdezni sajátos szerepükre az amerikai radikális baloldali mozgalmakon belül. Elemzéseik nem utolsósorban a marxi hagyományban álló értelmiségiek radikális önvizsgálata miatt is érdekes – és példaértékű. A munkásosztály és a PMO különbözőségének, sőt érdekellentétének kimutatásával, példás bátorsággal és intellektuális tisztességgel néznek szembe egy személyesen is igen éles problémával: baloldali mozgalmaink kudarcaira vajon nem éppen osztályhelyzetünk a magyarázat? Nem lehetséges, hogy a baloldali radikalizmus áttörésének akadálya, sőt gátja éppen mi magunk vagyunk?

Bár magánéleti útjaik elváltak, később is publikáltak együtt. Az antikapitalizmus és a baloldali radikalizmus iránt általában a 2008-as válság és annak kezelése keltette fel ismét a figyelmet szélesebb körben – így történt ez az Egyesült Államokban is. Az *Occupy* mozgalmak nyomán a PMO hetvenes évekbeli elmélete iránt is újra megnőtt az érdeklődés. A demokratikus szocializmus pozícióinak megerősödése, Bernie Sanders, majd Alexandria Ocasio-Cortez felemelkedése olyan

mozgalmi hullám keretében történt, amelynek keretében a kékgalléros fizikai munkát végző bér munkás mellett ismét csak szellemi munkát végző bér munkások, féhérgallérosok mozdultak meg. Vagyis ismét terítékre került a PMO és a munkásosztály viszonya a párton és a mozgalmon belül. Ismét felmerült a kérdés: vajon mi történt azóta a PMO-val? Beszélhetünk még ilyen osztályról egyáltalán? E kérdések megválaszolására természetesen a szerzőpáros is vállalkozott (Ehrenreich–Ehrenreich 2011, 2013). Diagnózisuk több ponton is egybevág az elmúlt évek egyik óriási hatást kiváló könyvének, David Graeber *Bullshit Jobs* című könyvének állításaival, amely az idén *Bullshit munkák* címmel magyarul is megjelent (Graeber 2018, [2018] 2020). Mindez azonban már egy másik történet.

Irodalom

- Arrighi, Giovanni 2014 (1990): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 103. sz. (ősz), 159–192.
- Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel 2016 (1983): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 112. sz. (tél), 165–184.
- Crăciun, Magdalena – Lipan, Ștefan 2020: Introduction: The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures*, 34 (2), 423–440.
- Graeber, David 2018: *Bullshit Jobs: A Theory*. New York: Simon & Schuster.
- Graeber, David ([2018] 2020): *Bullshit munkák*. (Ford.: Boross Ottilia.) Budapest, Typotex.
- Éber Márk Áron 2020: *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 1977a: The Professional-Managerial Class. *Radical America*, 11 (2), 7–31. <https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I2.pdf>
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John (1977b): The New Left: A Case Study in Professional-Managerial Class Radicalism. *Radical America*, 11 (3), 7–22. <https://libcom.org/files/Rad%20America%20V11%20I3.pdf>
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2020 (1977): A professzionális-menedzseri osztály. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 127–128. sz. (ősz–tél), 249–264.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2021 (1977): Az újbaldodal: Esettanulmány a professzionális-menedzseri osztály radikalizmusáról. (Ford.: Éber Márk Áron.) *Eszmélet*, 129. sz. (tavasz), megjelenés előtt.
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2011: The Making of the American 99%: And the Collapse of the Middle Class. *The Nation*, 2011. december 14. <https://www.thenation.com/article/archive/making-99/>
- Ehrenreich, Barbara – Ehrenreich, John 2013: *Death of a Yuppie Dream: The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York, Rosa Luxembourg Stiftung.

- https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/ehrenreich_death_of_a_yuppie_dream90.pdf
- Gagyi Ágnes 2011: Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. *Fordulat*, 4 (14), 105–118.
- Gagyi Ágnes 2018a: „Az értelmiség útja”: A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Társalomszociológiai Kutatóközpont, 161–178.
- Gagyi Ágnes 2018b: *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gouldner, Alvin W. 1979: *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York, The Seabury Press.
- Gyilasz, Milovan 1958 (1956): *Az új osztály*. (Ford.: Kovács János.) Zürich, Európa Verlag.
- Huszár Ákos – Berger Viktor 2020: Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, 29 (2), 71–99.
- Janos, Andrew C. 2003 [2000]: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, Helikon Kiadó.
- King, Lawrence Peter – Széleányi, Iván 2004: *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis–London, University of Minnesota Press.
- Kolosi Tamás 1974: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Konrád György – Széleányi Iván 1989 (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Mallet, Serge 1975: *Essays on the New Working Class*. (Ford.: Howard, Dick.) St. Louis, Telos Press.
- Mills, C. Wright 1951: *White Collar: The American Middle Classes*. New York–Oxford, Oxford University Press.
- Mills, C. Wright ([1951] 1970): A fehérgallérosok. In uő.: *Hatalom, politika, technokraták: Válogatás C. Wright Mills műveiből*. (Ford.: Kemény István.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 113–256.
- Poulantzas, Nicos 2008 (1973): On Social Classes. In Martin, James (ed.): *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State*. London–New York, Verso, 186–219.
- Poulantzas, Nicos 1975 (1974): *Classes in Contemporary Capitalism*. (Ford.: Fernbach, David.) London, New Left Books.
- Szalai Júlia 2020: *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfűggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Széleányi Iván 1990 (1982): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 7–49.
- Széleányi Iván 1990 (1986–1987): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” önkritikus felülvizsgálata. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 51–98.
- Széleányi Iván – Martin, Bill 1990 (1988): Az újosztály-elméletek három hulláma. (Ford.: Berényi Gábor.) In: uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 137–162.

- Szelényi Iván – King, Lawrence Peter 2016 (2004): Újosztály-elméletek: Az értelmiség és a hatalom viszonya. (Vál. és ford.: Gagy Ágnes.) *Eszmélet*, 112. sz. (tél), 148–164.
- Szentes Tamás 1999: *Világgazdaságtan I.: Elméleti és módszertani alapok*. Budapest, Aula Kiadó.
- Trockij, Lev Davidovics 1990 (1936): *Az elárult forradalom*. (Ford.: Nagy Balázs.) Budapest, Áramlat Kiadó.
- Wright, Erik Olin 1979: *Class Structure and Income Determination*. London–New York, Academic Press.